

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

Orta çağda Azərbaycanda da geniş yayılmış panteizm təlimi, onun nümayəndələri Mahmud Şəbüstəri, Nəimi, Nəsimi və başqalarından bəhs edən akademik Heydər Hüseynova görə, hürüflər yalnız təbiətlə Allahı deyil, insanla Allahı da eyniləşdirdilər. Onun fikrincə, panteist hürüflərin böyük ideolqlarından olan Nəsimi hakim sinfə və islam dininə qarşı çıxmışdır: "Nəsimi belə hesab edirdi ki, dünya dörd ünsürdən: su, od, hava və torpaqdan ibarətdir. O öyrətdirdi ki, dünya materiyanın inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Quran təlimini rədd edərək, Nəsimi bütün müsəlmanları islam dininə ibadətəndən imtina etməyə çağırırdı. Nəsiminin təliminə görə, mərkəzdə duran insandır, kainat onun ətrafında genişlənir".

Daha sonra Marağalı Əbdül Qadir, Şükrulla Şirvani, Şah İsmayıl haqqında çox qısa məlumat verən Hüseynov Füzulinin yaradıcılığı üzərində bir qədər çox dayanmışdır. O, yazırdı ki, Füzulinin əsas fəlsəfi baxışları "Mətləül-etiqaad" traktında öz əksini tapmış, o, bu əsərində idrak, dünyanın mənşəyi məsələlərinə mühüm yer vermişdir. Hüseynov yazır ki, Füzuli aləmin mənşəyi ilə bağlı yunan filosoflarına da müraciət etmiş və maraqlı fəlsəfi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Bizcə, H.Hüseynov A.A.Bakıxanovun dünyagörüşünün tədqiqi zamanı onun "Gülüstanı-İrəm" əsərinə nisbətən dolğun və obyektiv qiymət vermişdi. H.Hüseynova görə, bu əsər Azərbaycan xalqının tarixinə həsr olunmuş ilk böyük tədqiqat əsəridir: "Azərbaycanda ictimai fikrin, elmin, mədəniyyətin və xüsusilə tarix elminin inkişafında A.Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm" əsərinin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Bu əsərdə A.Bakıxanov Azərbaycan xalqının tarixini böyük həvəslə şərh etmişdir. "Gülüstanı-İrəm"də vətənpərvərlik hissi olduqca çoxdur. A.Bakıxanov öz vətəni, öz xalqını sevirdi və onunla fəxr edirdi. Onun "g bu ölkədən olmağım fəxr edirəm" deməsi heç də təsadüfi deyildi".

Hüseynov iddia edirdi ki, tarixdə şəxsiyyətin rolunu xarakterizə edən Bakıxanov cəmiyyətin inkişaf qanunlarını bilmədiyindən tarixi hadisələrin gedişini idealist mövqedən izah etmişdir: "Düzgün olmayan bu mövqedən çıxış edən A.Bakıxanov, görkəmli şəxsiyyətlərin qəhrəmanlıqlarını kütlənin hərəkətindən ayırırdı. A.Bakıxanov hesab edirdi ki, tarixi ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlər vardır".

Bizcə, burada da Hüseynov Bakıxanovun tarixə baxışını obyektiv şərh etməmiş, heç bir əsas olmadan bunu, onun idealistliyi ilə izah etməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə, Hüseynov dövrünün digər marksist-leninçi fəlsəfəçiləri kimi bacardığı qədər hər bir mütəfəkkirdə materialist elementlər tapmağa çalışmış, bu alınmadıqda isə "idealist" məsələsini kommunistvari şəkildə tənqid etməyə çalışmışlar.

Hüseynov daha sonra Bakıxanovun etik-əxlaqi görüşlərini təhlil etmiş, onun etik baxışlarında da realist xüsusiyyətlər tapmağa cəhd göstərmişdir. Onun fikrincə, Bakıxanov doğru qeyd edir ki, çoxları özlərinin tələbatla-

tinad etməklə əsaslandırır. Sonuncu vəziyyət Bakıxanovun etik baxışlarının feodal əxlaqi ilə möhkəm əlaqədə olduğundan xəbər verir".

Bununla da, Hüseynov belə bir qənaətə gəlirdi ki, Bakıxanovun etikası zəngin həyat təcürübəsinə əsaslanıb, həyat müdrikliliyi etikası olsa da, ancaq bu etikada fəal mübarizəyə çağırış, qəhrəmanlıq, döyüş ruhu yoxdur: "Bakıxanov etikasının özünəməxsus mükəmməliyinə baxmayaraq, o bir sıra ziddiyyətlərdən xali deyildir. Məsələn, "mütləq səadət" anlayışını vurğulayan Bakıxanov eyni zamanda qeyd edir ki, etikada mütləq norma mövcud deyildir, hər bir xalqın hər bir dövr

etmək Hüseynov və digər marksist-leninçi fəlsəfəçilər üçün çox da cəlbədicə olmamışdır. Bakıxanovda materializm elementləri tapa bilməyən, üstəlik onun çar Rusiyasına çox da bağlı olmaması fəlsəfə tarixçiləri üçün əsas problem idi. Bu baxımdan Hüseynov və digər fəlsəfə tarixçiləri ən yaxşı halda heç bir əsas olmadan, Bakıxanovun guya, rus mədəniyyətinin ciddi tərəfdarı olmasından, onu təbliğ etməsindən bəhs edirdilər. Məsələn, Hüseynov yazırdı: "A.Bakıxanovun dünyagörüşünün məhdudluğuna baxmayaraq, onun XIX əsrdə Azərbaycanda qabaqcıl ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı tarixində müəyyən rol oynamışdır. A.Bakı-

ləti, şah hakim olmaq imkanı verirdi. Özünün siyasi şeir-pamfletlərində Mirzə Şəfi bütün gücü ilə xalqı aldatmaq üçün öz manifestlərini çıxaran şahlara zərbə endirirdi. O, xalqın yadına salırdı ki, şahlar heç vaxt xalqın rifahı üçün, onun azadlığı üçün heç nə etməmişlər. Onların bütün üzdeyən manifestləri bir məqsəd güdüdü: xalqa daha çox zülm etmək, azadlığını məhdudlaşdırmaq".

Onun fikrincə, Vazehin "Teymurləng" şeiri də dərin sosial-siyasi məzmunla malik olub, azadlıq ruhunu ilə dolmuşdur: "Mirzə Şəfi, istibdad və zülmkarlıq simvolu Teymurləngə qarşı azadlıq və xoşbəxtlik ideyalarının daşıyıcısı olan nəğməkarın mübarizəsi-

Heydər Hüseynovun dünyagörüşündə maarifçilik və milli fəlsəfə

rının nədən ibarət olduğunu bilmədikləri halda, mümkün olmayan işdən yapışırlar: "Nəticədə onlar öz məqsədlərinə çatmır, özlərini bədbəxt hesab edirlər və bunun da günahını başqlarında görürlər".

Bakıxanovun əxlaq məsələsində mötədillik anlayışı üzərində dayanan Hüseynova görə, onun bu baxışlarına Aristotelin güclü təsiri olmuşdur. Bakıxanovun etik baxışlarındakı dini mövqeyi mövhumat adlandırılan Hüseynova görə, bu həmin dövrün şərtləri ilə bağlı olmuşdur: "Öz sinfi xarakterinə görə, A.Bakıxanovun etikası keçici yer tutur: o, bir çox hallarda feodalizm etikasını tənqid edir, lakin bəzi hallarda isə həmin etikaya əsaslanır. A.Bakıxanovun əxlaqi, əsasən kübar dairələrinə mənsub əxlaqdır. O, insanlara necə yaşamaq, öz həyatını necə yaxşılaşdırmaq barədə tövsiyələr verir. Lakin bu olduqca həyatı və praktiki tövsiyələrini Bakıxanov çox vaxt Allaha, Qurana və dini ehkamlara is-

xanovun Azərbaycan xalqının işıqlı gələcəyinə böyük inam var idi. O, qüdrətli rus xalqının mədəniyyətinin ehtiraslı tərəfdarı olmaqla yanaşı, rus mədəniyyətinin nailiyyətlərini hər vasitə ilə Azərbaycan əhalisi arasında təbliğ etməyə çalışırdı".

Beləliklə, bizə görə, Hüseynovun fəlsəfə tarixi açısından Bakıxanovla bağlı apardığı tədqiqat çox da dolğun olmamış, bəzi hallarda gerçəkliyi özündə əks etdirməyən mülahizələrə yol verilməmişdir.

Bakıxanovla nisbətə Mirzə Şəfi Vazehin ruhanilərə və istibdad münasibətə daha radikal çıxış etməsini, onun özünü insanlığın azadlığı və xoşbəxtliyi tərəfdarı kimi qələmə verməsini yüksək qiymətləndirən Hüseynov yazırdı: "Mirzə Şəfi ruhanilərin axirət dünyası haqqında söylədikləri fikirlərə qarşı kəskin çıxış edirdi. Ruhanilərin bu ağılsız fikirlərini ifşa edərək, Mirzə Şəfi dəfələrlə deyirdi ki, bizi əhatə edən real (gerçək) dünyadan başqa bir dünya yoxdur. O kəs ki insanları aldatmaq üçün ruhanilərin uydurmasından başqa bir şey olmayan axirət dünyasına ümidlə yaşayır, o axmaqdır".

Mirzə Şəfinin axirət dünyası ilə yanaşı, eyni zamanda alın yazısı və taleyə inanmayıb, ağıllı hərəkətləri insanın xoşbəxt həyatının zəruri şərti hesab etməsini, müsbət dəyərləndirən Hüseynova görə, bununla da "Mirzə Şəfi real, obyektiv dünyanın insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud olmasını etiraf edir və varlığı dərk etməyə çağırırdı. Mirzə Şəfi, özünün yazdığı kimi, bütün gücünü varlığını sirrini (müəmması) dərk etməyə cəhd göstərirdi".

Mirzə Şəfinin birbaşa olmasa da, dolayısıyla materializmə bağlılığını sübut etməyə çalışan Hüseynov hesab edirdi ki, o, zülmkar şahlara da nifrət etmiş, onun əsərləri yer üzündə insanların azadlığını və sevinclərini boğanlara qarşı yönəlmişdi: "Mirzə Şəfi dəfələrlə göstərirdi ki, xalqın cahilliyi və geriliyi, şahın hökmranlığını şərtləndirmişdir. Şeirlərinin birində Mirzə Şəfi nağıl edirdi ki, bir dəfə ondan şah haqqında nə fikirdə olduğunu soruşdular. Şair cavab verdi ki, şah ağılsız doğulub, lakin xalqın geriliyi və cəha-

ni ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, istibdad və zülm yox olacaq, azadlıq öz yerini tutacaq (qələbə çalacaq)".

Şübhəsiz, Hüseynovun burada böyük Türk hökmdarı Əmir Teymur "istibdad və zülmkarlıq simvolu" kimi təqdim etməsi, ilk növbədə Sovet Rusiyasının maraqlarına cavab verməsi idi. Hər halda Əmir Teymur haqqında Qərb və rus tarixçiliyinin yazdıqlarının böyük qismi saxtakarlıqdan başqa bir şey deyildi.

Bizcə, A.A.Bakıxanovla nisbətə Mirzə Şəfi Vazehin daha çox ilham almasına baxmayaraq Heydər Hüseynov kommunistvari isətklərinə burada da tam çata bilməmişdir. Çünki Vazeh nə qədər din və istibdad əleyhdarlığı kimi təsir bağışlasa da, ancaq onu bir materialist kimi qələmə vermək mümkün deyildi. Ona görə də, Hüseynov Vazehə bağlı apardığı tədqiqatı bu fikirlərlə yekunlaşdırmaqdan başqa çarə tapa bilməmişdir: "Mirzə Şəfinin əsərləri dinə, zülmkar şahlara qarşı yönəlmişdir. Bütün həyatı boyu o, insanların azadlığı və xoşbəxtliyi haqqında nəğmələr oxumuşdur. Onun poeziyası optimizmlə doludur... Mirzə Şəfinin şeirləri feodalı, ruhaniləri həcv edən, xalqa zülm edənləri, insan şəxsiyyətini aqaldanları, cəhəlati və mövhumati, söz azadlığının boğulmasını, müasir ictimai quruluşun çatmazlıqlarını amansız qamçılayan kəskin mübariz siyasi satirələrdir, onlar demokratik ruhun daşıyıcısıdır. Lakin o dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi münasibətlərinin geriliyi, ona ifşa etdiyi ictimai quruluşun sosial köklərini başa düşmək səviyyəsinə qalxmağa imkan vermədi və burada istibdad və xalqın əsarətinə qarşı bu qorxmaz mübarizə - azadlıq və xoşbəxtlik nəğməkarının tarixi məhdudluğu özünü göstərdi". 15 Gördüyümüz kimi, Hüseynov Bakıxanovda olduğu kimi, Vazehdə də "ictimai quruluşun sosial köklərini başa düşmək səviyyəsi"nin azlığından, onun "tarixi məhdudluğundan bəhs etməmişdir. Əlbəttə, burada Vazehə tutulan itiradlarda müəyyən qədər həqiqət cizgiləri olsa da, bütövlükdə Hüseynovla razılaşmaq mümkün deyildir.